

Правові підстави

ВИНИКНЕННЯ КОНДИКЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

С. А. Загородній

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена виникненню зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Розкриваються правові підстави виникнення таких зобов'язань. Аналізується співвідношення понять «набуття» та «збереження».

Ключові слова: зобов'язання; кондикційне зобов'язання; безпідставне збагачення; набуття, збереження майна.

Стаття посвячена возникновению обязательств по приобретению и сохранению имущества без достаточного правового основания. Раскрываются правовые основания возникновения таких обязательств. Анализируется соотношение понятий «приобретение» и «сохранение».

Ключевые слова: обязательство; кондикционное обязательство; безосновательное обогащение; приобретение, сохранение имущества.

The article is devoted to the rise of obligations to acquire and retain property without sufficient legal grounds. The legal grounds for the rise of such obligations are shown. Correlation between the notions «acquisition» and «retention» is analyzed.

Keywords: obligation, conditional obligation, groundless enrichment, acquisition, retention of property.

Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави складають один із центральних інститутів зобов'язального права, структурно розміщений у гл. 83 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Історично це зобов'язання виникло в результаті рецепції з римського права інституту *condictio*. Римські юристи до категорії *condictio sine causa* відносили: помилковий платіж боргу, якого не існує; передачу позивачем відповідачу певної суми грошей для досягнення мети, яка не могла бути досягнута, і це було відомо спочатку. У всіх вказаних випадках отримувач майна не міг заперечувати проти вилучення в нього цього майна за позовом *condictio* через відсутність підстав (*sina causa*) [1, с. 415–422]. Римська конструкція *condictio sine causa* стала основою для створення норм про зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, які отримали назву «кондикційні зобов'язання».

Дореволюційне законодавство Російської імперії не містило спеціальних норм щодо зобов'язань, внаслідок безпідставного збагачення. Кодифікація цивільного законодавства 1922 р. відзначалась тим, що інститут кондикційних зобов'язань отримав свою законодавчу регламентацію. Так, у ЦК УСРР 1922 р. з'явилась окрема глава, яка мала назву «Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення». Такі зобов'язання утворювалися в результаті переміщення майна від однієї особи до іншої за рахунок першої без достатньої встановленої законом або договором підстави. Згідно зі ст. 402 цього Кодексу, збагатилій коштом іншої особи через протизаконну або спрямовану на шкоду державі дію цієї особи, зобов'язаний внести безпідставно одержане на прибуток держави [2, с. 727]. Аналогічні прави-

ла містилися і в ЦК УРСР 1963 р. в гл. 42 «Зобов'язання, що виникають внаслідок придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав» [3, с. 881]. Зазначимо, що у ЦК Російської Федерації досліджувані зобов'язання мають назву «Зобов'язання внаслідок безпідставного збагачення» (гл. 60 ЦК РФ).

Чинний ЦК України присвячує кондикційним зобов'язанням окрему главу, норми якої складають самостійний цивільно-правовий інститут. Структурне розміщення норм щодо набуття, збереження майна без достатньої правової підстави у підрозділі 2 Розділу III Книги 5 ЦК України дозволяє зробити висновок про недовірний характер таких зобов'язань. Відповідно до ст. 1212 ЦК України, особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої сторони (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

Правова мета встановлення зазначених зобов'язань полягає у відновленні майнового становища кредитора (потерпілого) боржником (набувачем), який отримав безпідставні майнові вигоди, якщо цього не може бути досягнуто шляхом пред'явлення позову з інших підстав. А відтак вдалим можна назвати визначення кондикційних зобов'язань як відносних охоронних правовідносин, змістом яких є право однієї особи, потерпілого вимагати від іншої особи, що збагатилася, видачі майна (або його вартості), придбаного або збереженого останнім за рахунок потерпілого без достатньої правової підстави [4, с. 847].

Кондикційні зобов'язання становили предмет дослідження учених як дореволюційного та радянського періодів,

так і сучасних авторів. Зазначені правовідносини розглядалися переважно в ракурсі співвідношення вимоги про повернення безпідставно набутого або збереженого майна з іншими вимогами, зокрема в індикації, договірному позову, деліктного позову, регресних зобов'язань. Однак, нез'ясованими у повній мірі залишаються питання підстав виникнення таких правовідносин, що мають принципове значення як для науки цивільного права, так і для правозастосовчої практики. Наприклад, О. О. Отрадна визначає такі умови: 1) набуття або збереження майна; 2) набуття або збереження майна за рахунок іншої особи; 3) відсутність правової підстави для набуття або збереження майна за рахунок іншої особи [5, с. 156, 157]. Висловлену позицію поділяє і В. І. Труба [6, с. 948, 949].

Є. О. Харитонов, у свою чергу, виділяє два види досліджуваних зобов'язань: внаслідок безпідставного набуття майна за рахунок іншої особи; внаслідок безпідставного збереження майна за рахунок іншої особи. Зважаючи на це, вказаний автор окремо виділяє умови виникнення зобов'язань внаслідок безпідставного набуття майна (збільшення майна в однієї особи; втрата майна іншою особою; причинний зв'язок між збільшенням майна однієї особи і відповідною втратою майна іншою особою; відсутність достатньої правової підстави для збільшення майна в однієї особи за рахунок іншої особи) та умови виникнення зобов'язань внаслідок безпідставного збереження майна (збереження особою майна, яке мало б бути нею втрачене або втрачене; втрата майна іншою особою; причинний зв'язок між збереженням майна однією особою і відповідною втратою майна іншою особою; відсутність достатньої правової підстави для збереження майна однією особою за рахунок іншої особи). Далі Є. О. Хари-

тонов зазначає, що правовою підставою може бути договір сторін, безпосередній припис закону тощо. При цьому до відсутності правової підстави ч. 1 ст. 1212 ЦК України прирівнює ситуацію, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала (наприклад, договір купівлі-продажу був визнаний недійсним) [7, с. 737, 738].

До об'єктивних умов виникнення зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави І. Е. Берестова відносить: 1) набуття або збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); 2) наявність шкоди у вигляді зменшення або незбільшення майна в іншої особи (потерпілого); 3) обумовленість збільшення або збереження майна на стороні набувача шляхом зменшення або відсутності збільшення на стороні потерпілого; 4) відсутність правової підстави для вказаної зміни майнового стану цих осіб [8, с. 9].

Д. В. Боброва взагалі виділяє лише дві підстави: збільшення або збереження майна однієї особи за рахунок іншої та безпідставність збільшення або збереження [9, с. 561].

Така неоднозначність підходів щодо з'ясування підстав виникнення кондикційних зобов'язань спонукає до їх ретельного аналізу. Незважаючи на певну наукову популярність, проблема виникнення вказаних правовідносин все ще залишається *terra incognita*, що потребує свого вирішення. Отже, метою даної статті є визначення правових підстав виникнення зобов'язань, що виникають внаслідок збереження, набуття майна без достатньої правової підстави.

Спершу слід вказати, що загальноновизнаним у теорії права є розуміння виникнення правовідносин внаслідок певних юридичних фактів або їх сукупності. Під юридичним фактом у науці цивільного права прийнято розуміти конкретні об-

ставини об'єктивної дійсності, з якими норми цивільного права пов'язують виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків [10, с. 142, 143; 11, с. 51].

Аналіз положень ст. 1212 ЦК України дозволяє дійти висновку про те, що правовідносини зі збереження, набуття майна без достатньої правової підстави породжує не окремий юридичний факт, як обставина об'єктивної дійсності, а певна їх взаємопов'язана сукупність. Така сукупність юридичних фактів отримала в цивілістиці назву «юридичний склад» [11, с. 104].

Очевидно, що визначення підстав виникнення кондикційних зобов'язань повинно враховувати, по-перше, специфіку таких зобов'язань та, по-друге, положення гл. 83 ЦК України. В юридичній літературі протягом тривалого часу залишалося дискусійним питання наявності вини у діяч набувача. Так, Г. Ф. Шершеневич відзначав, що у діяч набувача відсутні умисел чи необережність, тобто наголошував на безвинному характері цього зобов'язання. Причому відсутністю вини Г. Ф. Шершеневич розмежовував кондикційні зобов'язання від деліктних [12, с. 228, 229]. Більшість цивілістів того часу аналогічно у якості кваліфікуючої ознаки виділяли відсутність вини (Д. Д. Гримм, Н. Полетаєв). У радянський період цю концепцію (що отримала назву «концепція відсутності вини») підтримало чимало учених (К. А. Флейшиць, А. В. Венедиктов, О. С. Йоффе, В. Т. Смирнов).

Проведення кодифікації цивільного законодавства 1922 р. та 1963 р., а також те, що закон, з одного боку, допускав виникнення деліктних зобов'язань без вини, з другого – не згадував про відсутність вини як кваліфікуючої ознаки кондикційного зобов'язання, призвели до появи інших поглядів на вплив суб'єктивного фак-

тора на кваліфікацію зобов'язань із безпідставного збагачення. Такі дослідники, як С. Є. Донцов, А. М. Белякова, В. А. Рясенцев, висловили думку, що для кваліфікації кондикційного зобов'язання має значення лише відсутність умисної вини – ця позиція, що отримала назву «концепція обмеженої вини», не знайшла підтримки, оскільки допускала припущення, що вина у формі грубої необережності не тягне цивільно-правової відповідальності. У свою чергу, В. П. Грибанов, В. І. Кофман, Ю. К. Толстой, Н. А. Руденченко зробили висновок, що вина взагалі не впливає на кваліфікацію зобов'язань із безпідставного збагачення («концепція об'єктивної протиправності безпідставного збагачення»). Ця концепція знаходить все більше прихильників серед цивілістів і зараз домінує в юридичній літературі [13, с. 64, 65].

З огляду на положення глави 83 ЦК України слід погодитися із «концепцією об'єктивної протиправності безпідставного збагачення». Так, закон не містить жодного застереження щодо наявності чи відсутності вини як суб'єктивного фактора кваліфікації зобов'язальних правовідносин. Крім того, часто дії особи, яка отримала безпідставне збагачення, є правомірними або невинними. Наприклад, у результаті помилки залізничця видала вантаж організації, яка не є вантажоодержувачем, і працівники останньої помилково прийняли вантаж, добросовісно помиляючись щодо підстав для його одержання. Є. О. Харитонов справедливо зазначає з цього приводу, що зміст ст. ст. 1212, 1214 ЦК України дозволяє виділити кілька варіантів виникнення та розвитку відповідних відносин: 1) боржник відразу знав, що майно ним набуто (збережене) без достатніх правових підстав; 2) боржник не знав, що майно набуто (збережене) безпідставно, але дізнається про це з моменту реак-

ції на порушення з боку потерпілої особи; 3) боржник припускав, що мав підстави стати власником певного майна або зберегти майно, на яке він мав витратитися. Проте, коли таке припущення не підтверджується, боржник узнає про безпідставність набуття [7, с. 740].

Як зазначалося вище, зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави породжується певною сукупністю юридичних фактів, або юридичним складом.

Першим фактом у такій сукупності є вибуття майна із володіння постраждалого (кредитора у досліджуваному зобов'язанні). Причому закон допускає, що вибуття майна у постраждалого ґрунтується на правовій підставі, але згодом така підстава відпала (ч. 1 ст. 1212 ЦК України).

Наступним юридичним фактом є набуття або збереження майна боржником (набувачем). Ще Г. Ф. Шершеневич свого часу вказував на те, що обсяг вимог за цим зобов'язанням має бути зумовлений не розміром заподіяної позивачу шкоди, а тим, наскільки збагатився відповідач [12, с. 229]. При цьому необхідно підкреслити, що поняття «набуття» та «збереження» не є тотожними як за своїм змістом, так і за правовими наслідками їх настання. Набуття майна – це просто перехід речі або їх сукупності від постраждалого до набувача. При збереженні ж майна набувач несе певні витрати, пов'язані із спірним майном, тобто фактично виконує зобов'язання іншої особи – постраждалого. Наприклад, укладає договір зберігання безпідставно отриманого майна із третьою особою і, відповідно, обов'язок здійснення плати за договором зберігання (ст. 946 ЦК України) покладається саме на набувача. Невипадково стаття 1214 ЦК України визначає, що особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достат-

ньої правової підстави, має право вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи.

Відсутність правової підстави для набуття або збереження майна за рахунок іншої особи. Така підстава може не існувати на момент набуття майна набувачем. Наприклад, банк помилково перерахував кошти вкладника не на вказаний останнім рахунок, а на рахунок третьої особи, яка не має до цієї банківської операції жодного відношення.

Утім, як вище зазначалося, вибуття майна у постраждалого може ґрунтуватися на правовій підставі, що згодом відпала. Так, у результаті несвоечасного повернення взятої у борг грошової суми позичальник отримує можливість збагатитися за рахунок кредитора шляхом використання цієї суми для здійснення комерційних операцій. Тобто на момент передачі грошей правова підстава існувала – договір позики, проте прибуток позичальник отримує вже після спливу дії цього договору.

Привертає до себе увагу в цьому аспекті положення ч. 3 ст. 1212 ЦК України, де визначено, що норми гл. 83 ЦК України застосовуються також до вимог про: 1) повернення виконаного за недійсним правочином; 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння; 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні; 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

Останнім фактом у юридичному складі, що породжує настання правових наслідків у вигляді зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, є причинний зв'язок між збільшенням майна однієї особи і відповідною втратою майна іншою особою. Такий факт обумовлює зв'язок між діями

набувача із втратами майнового характеру, що зазнав постраждалий.

Актуальність досліджуваної тематики зумовлена також її практичним застосуванням. Справи про стягнення безпідставно отриманого майна непоодинокі в судовій практиці.

Так, Д. звернулась до Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області з позовом до Філії ВАТ комерційного банку «Надра» Івано-Франківського регіонального управління про повернення майна, набутого без достатньої правової підстави на суму 30995 грн 00 коп., та стягнення відсотків за користування грошовими коштами в сумі 1465 грн 86 коп. Судом було встановлено, що протягом серпня 2006 – травня 2007 рр. позивач сплатила на користь ВАТ КБ «Надра» 30995 грн 00 коп. Про це свідчать відповідні квитанції, долучені до матеріалів справи. Позивач Д. в договірних відносинах з ВАТ КБ «Надра» не перебувала та будь-яких інших дій, що породжували її зобов'язання перед Банком, не вчиняла.

Як бачимо з матеріалів справи, батьки позивачки – подружжя З. та В. виступили майновими поручителями за договором іпотеки, укладеним між Агропромисловою фірмою «Рокита» та ВАТ КБ «Надра» в особі Івано-Франківського регіонального управління, а предметом іпотеки став житловий будинок з надвірними будівлями. Через невиконання Агропромисловою фірмою «Рокита» взятих на себе зобов'язань за кредитним договором, представник філії КБ «Надра» звернувся до Д. з вимогою, оскільки самих поручителів вважав неплатоспроможними.

Відповідно до свідоцтва про право власності на нерухоме майно, від 17.05.2005 р. власниками заставного майна є виключно батьки позивача. В останньої відсутня частка у власності в цьому будинку. Крім того, З. та В. не уповноважували Д. на виконання зобов'язань відповідно до до-

говору іпотеки перед ВАТ КБ «Надра» та не надавали для цього гроші.

За наведених обставин суд дійшов висновку, що ВАТ КБ «Надра» без достатньої правової підстави за рахунок іншої особи – позивача Д. набуло та зберегло у себе майно, а саме – грошові кошти у сумі 30995 грн 00 коп. Рішенням Івано-Франківського міського суду від 30 вересня 2009 року позов було задоволено [14].

Викладене вище дослідження дозволяє зробити ряд висновків, основні з яких зводяться до наступного:

1. Вина не є обов'язковою умовою виникнення зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

2. Правовою підставою виникнення кондикційних зобов'язань є юридичний склад, що утворюється такими юридичними фактами:

- вибуття майна із володіння постраждалого (кредитора);
- набуття або збереження майна боржником (набувачем);
- відсутність правової підстави для набуття або збереження майна набувачем;
- причинний зв'язок між збільшенням майна набувача і відповідною втратою майна постраждалого.

3. Набуття та збереження не є тотожними поняттями в контексті ст. 1212 ЦК України. Набуття майна – це перехід речі або їх сукупності від постраждалого до набувача. При збереженні ж майна набувач несе певні витрати, пов'язані із спірним майном, тобто фактично виконує зобов'язання іншої особи – постраждалого.

Література

1. Римское частное право: учеб. / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. – М.: Юриспруденция, 2000. – 448 с.
2. Цивільний кодекс Української соціалістичної радянської Республіки від 1922 р. // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – 1240 с.
3. Цивільний кодекс Української радянської соціалістичної Республіки від 1963 р. // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – 1240 с.
4. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общей ред. В. А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2008. – 993 с.
5. *Отраднава О. О.* Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. пос. / О. О. Отраднава. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 240 с.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т. II. – 1088 с.
7. Цивільне право України: У 2-х томах. Т. 2. Підруч. / За ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитоновна; канд. юрид. наук Н. Ю. Голубевої. – Х.: ТОВ «Одісей», 2008. – 872.
8. *Берестова І. Е.* Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. Е. Берестова. – Х., 2004. – 20 с.
9. Цивільне право України: [підруч., у 2-х кн.] / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 2. – 640 с.
10. *Синайский В. И.* Русское гражданское право / Синайский В. И. – М.: Статут, 2002. – 638 с. (Классика российской цивилистики).
11. *Красавчиков О. А.* Категории науки гражданского права. Избр. труды: В 2-х т. Т. 2 / Красавчиков О. А. – М.: Статут, 2005. – 494 с. (Классика российской цивилистики).
12. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права. Т. 2 / Шершеневич Г. Ф. – М.: Статут, 2005. – 462 с. (Классика российской цивилистики).
13. *Климович А. В.* Соотношение деликтных и кондикционных обязательств // Деликтные обязательства по российскому гражданскому праву. Сб. науч. тр. / Отв. ред. А. С. Шевченко. – Владивосток: Изд-во Дальневост. унта, 2005. – С. 63–76.
14. Рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 30.09.2009 по справі № 2-3494/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua>